

Examining unknown and rarely used words in an old translation of the Holy Quran

(1766 manuscript of Astan Quds Razavi library)

Zahra Alamolhoda¹

Mohammad Hasan Hasanzadeh Niri²

Submitted: 04-01-2023 Revised: 18-01-2023 Accepted: 31-01-2023 Published: 23-09-2023 pp.61-89

Abstract

The old translations of the Quran are a precious legacy of the language of our ancestors and a treasure of authentic Persian words. In this article, which was obtained from broader research to revive and correct an ancient translation of the Holy Quran (1766 manuscript of Astan Quds Razavi library), we have investigated the unknown and rarely used words in this translation. A number of these words, such as the word "Rouijeh" equivalent to the Quranic word "Re'a" are completely unknown and are used only in this version and at most in another old translation of the Qur'an, and a larger number of them such as the words "Farwishkârân" equivalent to "Al-Ghafilin" and "Varwareh" are equivalent to "Al-Ghorfat" and are rarely used and abandoned. Since the meaning of the words becomes clearer as they are used in the text, in addition to the Quranic and Persian equivalents of the old words, we have given the cases of their use in the target version and other translations of the Quran and sometimes in literary texts, and in some cases to clarify their meanings. We have also mentioned the words related to them. From examining these words and some other linguistic features of this version, we have come to the conclusion that due to the similarities with the Holy Qur'an, the language of this translation is closer to the type of the language of the Eastern region, especially the Sistan region.

Key words: old translation of the Quran, translated Quran, Persian unknown words, manuscript, rarely used words.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

¹. Ph.D. student of Persian language and literature department. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Allameh Tabatabaei University. Tehran. Tehran. Iran.

². Associate Professor of Persian Language and Literature Department. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Allameh Tabatabaei University. Tehran. Tehran. Iran.

References

- A group of authors: Shahidi, Jafar, Moin, Mohammad, ..., Dekhoda Dictionary, Dekhoda Dictionary Institute, 15 volumes, second edition of the new period: 1998.
- Al-Zanji Al-Sajzi, Mahmoud ibn Omar, Muhadhab al-Asma fi Murat al-Huruf wa al-Ashiya, corrected by Muhammad Hossein Mostafavi, Tehran, Scientific and Cultural, 1985.
- Amid, Hassan, Farhang Amid, Tehran, Amir Kabir, 1978.
- Anvari, Hassan, Great Dictionary of Speech, Tehran, Speech, 8 volumes, 1381.
- Azarnoosh, Azartash, Contemporary Arabic Persian Dictionary, Tehran, Ney, 19th edition: 1397.
- Dahar, Qazi Khan Badr Mohammad, Dastur-ul-Akhavan, edited by Saeed Najafi Asadollahi, Tehran, Iranian Culture Foundation, 1349-1350.
- Dehlavi, Amir Khosrow, Divan Kamel Amir Khosrow Dehlavi, edited by M. Darwish, Tehran, Javidan, 1964.
- Fakhre-Mudaber, Mohammad bin Mansur, nicknamed Mubarakshah, Adab al-Harb wa al-Shuja'ah, edited and edited by Ahmad Soheili Khansari, Tehran, Iqbal, 1967.
- Farkhi Sistani, Abul-Hasan Ali ibn Jologh, Divan of Hakim Farrukhi Sistani, edited by Mohammad Dabir-Siyaghi, Tehran, Zovar Bookstore, 4th edition: 1992.
- Fikrat, Mohammad Asif, List of Manuscripts of the Qurans Translated by the Library of Astan Quds Razavi, Mashhad, Publications of the Central Library of Astan Quds Razavi, 1984.
- Ghazali, Muhammad ibn Muhammad, Revival of the Sciences of the Al-Din, translated by Moayed Al-Din Muhammad Al-Khwarizmi, edited by Hossein Khadijom, Tehran, Elmi Farhangi, 4 volumes, 1972.
- Hassandoost, Mohammad, Etymological Dictionary of Persian Language, Tehran, Persian Language and Literature Academy, 5 volumes, 1381-1393.
- Ibn Manzoor, Siri, Ali, Lisan al-Arab, Beirut, Arab History Institute, 18 volumes, second edition: 1992.
- Imad ibn Muhammad Thughari, Parrot Nameh (Jawahir Al-Asmar), edited by Shams Al-Ahmad, Tehran, Iranian Culture Foundation, 1973.
- Jorjani, Hossein bin Hassan, Tafsir Gazer (Jala' al-Azhan and Jala' al-Azhan), edited by Mir Jalal al-Din Hosseini Ermavi "Muhaddith", 10 volumes, Tehran, Mehryain, 1378 AH / 1337 SH.
- Khalili, Kamyab, Dictionary of Persian Source Derivatives, Tehran, Karang, 10 volumes, 1378.
- Luiki, Fazlullah Amid, Divan Amid, edited by Nazir Ahmad, Lahore, 1985.
- Matini, Jalal, Interpretation of the Holy Quran (copy preserved in the Cambridge University Library), Tehran, Iranian Culture Foundation, 1960.
- Moin, Mohammad, Persian Language, Tehran, Amir Kabir, 6 volumes, 8th edition: 1992.
- Neyshaburi, Qadi Moin al-Din Mohammad bin Mahmoud, Interpretation of Basa'er Yamini, corrected by Ali Rwaqi, Tehran, Written Heritage, 1999.
- Nyberg, Henrik Samuel, Pahlavi Manual, Tehran, Asatir, 2 volumes, 1998.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Pouyan, Majid, In the Shadow of the Light of Literature, Celebration of Dr. Ali Soltani Gardfaramarzi, Yazd, Novin, 1397.
- Qarib, Badr al-Zaman, Farhang Sogdi, Tehran, Farhang, 1995.
- Rawaqi, Ali, Great Quranic Dictionary, Tehran, Shahid Beheshti University, 5 volumes, 1979.
- Rawaqi, Ali, Holy Quran, Tehran, Shahid Mohammad Rawaqi Cultural Institute, 1985.
- Rawaqi, Ali, Interpretation of the Holy Quran, anonymous translator, Iranian Culture Foundation, 1969.
- Rawaqi, Ali, Translation of the Quran of the Museum of Pars, anonymous translator, Tehran, Iranian Culture Foundation, 1976.
- Siyah, Ahmad, The Great Comprehensive Modern Dictionary (Arabic to Persian): Translation of Al-Munjad, Tehran, Islam Publications, two volumes, eighth edition: 1988.
- Surabadi (Neyshaburi), Abu Bakr Atiq, Interpretation of the Holy Quran, edited by Mojtaba Minovi, Tehran, Iranian Culture Foundation, 1966.
- Surabadi (Neyshaburi), Abu Bakr Atiq, Translation and Stories of the Quran, edited by Yahya Mahdavi and Mehdi Bayani, Tehran, Tehran University Press, 1959.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir, Translation of Tafsir Al-Tabari, edited by Habib Yaghmaei, Tehran, Iranian State Printing House, 2 volumes, 1959.
- Tiflisi, Abolfazl Habish bin Ibrahim bin Muhammad, Law of Literature, edited by Gholamreza Taher, Tehran, Iranian Culture Foundation, 1350-1351.
- Yahaghi, Mohammad Jafar, Quranic Dictionary, Mashhad, Astan Quds Razavi Publications: Islamic Research Foundation, 5 volumes, 1997.
- Zolnour, Rahim, Behaviorism of the Persian Language, Tehran, Zavar, 1994.

بررسی واژه‌های ناشناخته و کم کاربرد در ترجمه‌های کهن از قرآن مجید

(نسخه ۱۷۶۶ آستان قدس رضوی)

محمدحسن حسن‌زاده نیبری^۴

زهرا سادات علم‌الهدی^۳

از صفحه ۶۱ تا صفحه ۸۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

ترجمه‌های کهن قرآن، میراثی ارجمند از زبان پیشینیان ما و گنجینه‌ای از واژه‌های اصیل فارسی هستند. در این مقاله که از دل پژوهشی گسترده‌تر برای احیا و تصحیح ترجمه‌های کهن و قدیم از قرآن کریم (نسخه ۱۷۶۶ کتابخانه آستان قدس رضوی) به دست آمده است، به بررسی واژه‌های ناشناخته و کم‌کاربرد در این ترجمه پرداخته‌ایم. تعدادی از این واژه‌ها مانند واژه «رویجه (رویچه)» معادل واژه قرآنی «رِئَاء» کاملاً ناشناخته است و تنها در این نسخه به کار رفته است و شمار بیشتری از آنها مانند واژه‌های «فرویش کاران» معادل «الْغَافِلِينَ» و «ورواره» معادل «الْغُرْفَةَ» کم‌کاربرد و مهجورند. از آنجا که معنای کلمات ضمن کاربرد آنها در متن روشن‌تر می‌شود، علاوه بر معادل‌های قرآنی و فارسی واژه‌های کهن، موارد کاربرد آنها را در نسخه مورد نظر و ترجمه‌های دیگر قرآن و گاهی در متون ادبی نیز آورده‌ایم و در مواردی برای روشن‌تر شدن معانی آنها به واژه‌های مرتبط با آنها نیز اشاراتی کرده‌ایم. از بررسی این واژه‌ها و برخی دیگر از ویژگی‌های زبانی این نسخه به این نتیجه رسیده‌ایم که به سبب شباهت‌هایی که با قرآن قدس وجود دارد، گونه زبانی این ترجمه به گونه زبانی ترجمه‌های حوزه شرق به ویژه حوزه سیستان نزدیک‌تر است.

کلمات کلیدی: ترجمه کهن قرآن، قرآن مترجم، واژه‌های ناشناخته فارسی، نسخه خطی، واژه‌های کم‌کاربرد.

Cite this article: alamolhoda, zahra; hasanzadehniri, mohamadhasan. (2023) Examining unknown and rarely used words in an old translation of the Holy Quran (1766 edition of Astan Quds Razavi Library) Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, 61-89.

<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.166801>

۱. (نویسنده مسوول) دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی. دانشگاه علامه

طباطبایی. تهران. تهران. ایران. Email: alam.z1361@yahoo.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی. دانشگاه علامه طباطبایی. تهران. تهران. ایران.

۱. مقدمه

قرآن خطی با ترجمه زینویس به شماره ۱۷۶۶ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی، دارای متن کامل قرآن است و ترجمه‌ای سلیس و روان به زبان فارسی دارد. ترجمه آن دارای افتادگی‌هایی است؛ در آغاز ابتدای سوره فاتحه تا اواسط آیه ۱۹۱ سوره بقره (۲۹ صفحه) و در پایان از آیه ۴ سوره ماعون تا پایان سوره ناس (سه صفحه) و همچنین قسمتهایی از برخی سوره‌ها.

این نسخه احتمالاً در قرن ششم هجری قمری^۵ کتابت شده است؛ مترجم و کاتب آن نامعلوم هستند و واقف و تاریخ وقف نیز مشخص نشده است. صفحه آخر نسخه به خط عبدالعلی، مصحح کتابخانه در سال ۱۳۴۶ ق کتابت شده؛ وی در یادداشت خود اشاره نموده که این، بیست و چهارمین قرآن از قرآن‌های کتابخانه است که کسرنویسی کرده است.

این قرآن خطی، ۵۱۱ برگ دارد و جلد آن، مقوا با روکش تیماج عنابی و عطف آن، تیماج مشکی است. اندازه اوراق آن، ۲۴ در ۳۹ و مجدول به سرخی است. خط آیات، ثلث جلی و خط ترجمه، نسخ خفی است. برخی از اوراق کسرنویسی شده و فاقد ترجمه و به قلم سه کاتب است که تعدادی از آنها به نسخ و تعدادی به قلم ثلث است. نوع کاغذ، نخودی آهار مهره است. هر صفحه ۱۱ سطر دارد و کلمه «الله» در تمام قرآن به شنگرف نوشته شده است. اسامی سوره‌ها نیز به شنگرف و به قلم رقاع نوشته شده و فواصل آیات با گل زرد چهار برگ مرصع مشخص شده است؛ شماره آیات ذکر نشده و تعداد آیات بعضی سوره‌ها با قرآن‌های امروزی مطابقت ندارد.

ترجمه قرآن خطی ۱۷۶۶ به سبب در بر داشتن مجموعه قابل توجهی از واژه‌های ناب فارسی و ساختارهای نحوی کهن، جزو مهم‌ترین نسخه‌های موجود از قرآن‌های مترجم در کتابخانه آستان قدس رضوی است. این ترجمه که بعضاً با عبارات تفسیری و نام اشخاص و مکان‌ها و اطلاعات دیگر تاریخی تکمیل شده، برای مفسران قرآن و پژوهشگران علوم قرآنی و فرهنگ‌نویسان و لغت‌شناسان و زبان‌شناسان و ادبا، سودمند است.

این نسخه مانند دیگر ترجمه‌های کهن قرآن، به صورت بین‌السطری و تحت اللفظی است و ساختار نحوی بسیاری از جملات تحت تأثیر قواعد زبان عربی تغییر کرده است. جابجائی و حذف ارکان جمله، استفاده از حروف اضافه به جای یکدیگر یا به صورت زاید، ترجیح وجه مجهول بر معلوم، عدم تطابق فعل و فاعل از نظر شخص و افراد و جمع، کاربرد ضمیر شخصی جدا و پیوسته و مشترک به جای یکدیگر، کاربرد «را» نهادی، برخی ویژگی‌های صرفی

۳. فکرت، محمد آصف، صفحه ۵۶.

و نحوی این ترجمه هستند.

علاوه بر آن، کاربرد «آی» و «قیل» برای تفسیر واژه‌ها و عبارات، کاربرد «زی» به معنی «به سوی» و «نزد»، استفاده از کنایاتی چون: دراز مکن چشم خود (معادل کنایه چشم دوختن)، کور شد بر شما (به معنی پوشیده شد بر شما)، بگردان صورت (به معنی نابود کن)، تنگدلی کردن (به معنی بخیل بودن)، همچنین استفاده از افعال مرکب و پیشوندی با ساخت و معنای متفاوت از کاربرد امروزی، مانند: «پس روی کردن» به جای «پیروی کردن»، «بازداشت خواستن» به جای «پناه بردن»، «استوار داشتن» به جای «ایمان آوردن» و «اعتماد کردن»، «در گرفتن» به جای «دوستی کردن»، «دو گروهی کردن» به جای «نزع کردن» و ... نثر این ترجمه را از لحاظ قدمت زبان برجسته کرده است.

نکته جالب دیگر اینکه برخی برابرنامه‌ها در این ترجمه هست که واژه‌های قرآنی را شیواتر و گویاتر (یا حداقل بسیار متفاوت) از ترجمه‌های امروزی معنا کرده‌اند. روی‌شناس (معادل وَجیه)، کاردان (معادل وَکیل)، محکم‌کار (معادل حکیم)، فرود ایستندگان (معادل الْمُنتَصِرین)، خوشکام (معادل طَوْعاً)، کشت‌ورز (معادل الحَرث)، شکننده کام‌ها (القَهَّار)، باریک‌دان و دوربین (معادل لَطِيف) از این شمارند.

پژوهش حاضر، بر آن است: اولاً چند واژه ناشناخته را که در نسخه ۱۷۶۶ قرآن خطی، به کار رفته معرفی نماید و دوم، تعدادی از واژه‌های کهن و کم‌کاربرد این نسخه را که به عنوان برابرنامه واژه‌های قرآنی استفاده شده، بررسی کند.

۲. پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های انجام شده در زمینه معادل‌های کهن فارسی واژه‌های قرآنی، مهمترین کاری که انتشار آن از سال ۱۳۹۵ آغاز شده و هنوز پایان نگرفته، مجموعه چند جلدی فرهنگنامه بزرگ قرآنی از دکتر علی رواقی است که بر پایه جمع‌آوری برابرنامه‌های بیش از پنجاه ترجمه - تفسیر قرآن و چند فرهنگ‌نامه قرآنی که برخی از آنها چاپ و نشر شده و برخی به صورت دست‌نوشته در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، سامان گرفته است. البته پیش از این، گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس با نظارت دکتر جعفر یاحقی با تنظیم «فرهنگنامه قرآنی» بر اساس ۱۴۲ قرآن خطی محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی - ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۴ - پژوهشی ارزنده‌ای در این زمینه انجام داده‌اند.

از میان مقاله‌های بسیاری که به معرفی مخطوطات قرآن‌های مترجم پرداخته‌اند - مانند: مصحف ارزنده قرآن

مترجم کتابخانه ملی: شمشیرگرها، محبوبه؛ مجله متن‌شناسی ادب فارسی، پائیز ۱۳۹۸، شماره ۳، ۲۲ صفحه-
دو مقاله زیر بیشتر به بررسی واژه‌های نادر و کم‌کاربرد پرداخته‌اند:

(۱) ارزش‌های واژگانی قرآن مترجم ماهان: مدبری، محمود؛ نشریه پژوهشنامه علوم انسانی، دانشگاه باهنر
کرمان؛ ۱۳۸۲، شماره ۳۷، ۱۲ صفحه.

(۲) معرفی نسخه خطی قرآن مترجم ۷۰۴: رادمنش، عطامحمد؛ صفوی، بنفشه السادات؛ خراسانی، محبوبه؛
مجله کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ پائیز ۱۴۰۰، شماره ۹۵، ۲۶ صفحه.

۳. بحث و بررسی

با اینکه ترجمه‌های کهن قرآن، منابع مفیدی برای تحقیقات واژه‌شناسی و زبان‌شناختی هستند، کمتر مورد
توجه لغت‌شناسان قرار گرفته در حالی که برابرنهاده‌های منتخب مترجمان قرآن گاهی برآمده از حوزه جغرافیایی و
گوش مخصوص آنها است؛ به همین سبب بررسی این واژه‌ها هم به دانش گونه‌شناسی کمک می‌کند و هم بر
گستره واژه‌های زبان فارسی می‌افزاید.

واژه‌های کهنی که در این نسخه به کار رفته اند به سه دسته تقسیم می‌شوند: اول، واژه‌های ناشناخته که تنها
در این نسخه به کار رفته یا فقط یک نمونه دیگر دارند. دوم، واژه‌هایی که در متون کهن دیگر به کار رفته‌اند اما در
مقایسه با ترجمه‌هایی که تا کنون مورد بررسی قرار گرفته، فقط در این نسخه به عنوان برابرنهاده واژه قرآنی استفاده
شده‌اند. سوم، واژه‌های مهجور و کم‌کاربرد که لزوماً ناشناخته نیستند، در متون دیگر هم استفاده شده و در
فرهنگ‌های لغت هم بررسی شده‌اند اما بسامد کاربرد آنها کم است.

۳-۱. واژه‌های ناشناخته

۳-۱-۱. ماسیابستگان: معروضات

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرِ مَّعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكْلُهُ (انعام ۱۴۱)

«او است آن که برآورد بوستان‌ها، ماسیابستگان و جز ... و کشت، گوناگون میوه آن» (نسخه حاضر)

نمونه این واژه فقط در «قرآن قدس» آمده است:

«اوی اویست که ور آورد بوستان‌های ماسیابسته و جد ماسیابسته و خرما و کشته، مختلف بار آن و زیتون و انار
مانسته و جد مانسته. بخورید از میوه آن ازمان بار آرد و بدهید حق آن، روز پیمودن آن و توهی مکنید اوی دوست

ندارد توهی کناران را» (قرآن قدس، ص ۷۹)

چون کاربرد این واژه تنها به همین شکل بوده، ریشه آن یافته نشده است. در «فرهنگ مشتقات زبان فارسی»، ذیل مصادر بی‌مشتق، «ماسایستن» به معنی چفته بستن مُو (خلیلی، ج ۱، ص ۲۴۸) آمده که به نظر می‌رسد با این واژه مرتبط است.

۳-۱-۲. **برمزست**: اِسْتَزَلَّ

إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا (آل عمران ۱۵۵)

«آری، **برمزست** ایشان را دیو، به لختی آنچه بکردند» (نسخه حاضر)

احتمالاً از مصدر **رمزیدن**، **رمزاندن** یا **رمزایستن** است که تنها در قرآن قدس، نمونه‌هایش آمده و به معنی لغزیدن است (بنگرید به مقدمه قرآن قدس، ص پنجاه و شش).

«ایشان واژگشتند از شما آن روز که بهم آمدند دو گره، **برمزایست ایشان را** [اِسْتَزَلَّهُمُ] دیو به برخی آن کسب کردند، عفو کرد خدای از ایشان؛ خدای آمرزیدگاری بردبارست.» (آل عمران ۱۵۵) (قرآن قدس، ص ۲۳)

«مگیرید سوگندان شما را فریوی میان شما، **برمزد** [فَتَزَلَّ] قدمی پس استادان آن و بچشید گدی بدان واژدید از ره خدای، شما را عذابی بزرگ بهد.» (نحل ۹۴) (قرآن قدس، ص ۱۷۳)

«کامستند ایشان که کافر شدند، **برمزاندند** [لِيَزَلُّونَكَ] ترا به چشمها ایشان ازمان اشنیدند ایادکرد و می‌گفتند: اوی دیوانه است.» (قلم ۵۱) (قرآن قدس، ص ۳۸۷)

تنها واژه‌ای که می‌توان با مصدر **رمزیدن** یا **رمزاندن**، مرتبط باشد، واژه **رمزک** یا **رمژک** است:

الرُّحْلُوفَةُ وَ الرُّحْلُوفَةُ؛ **رمژک** بازی است، الرُّحَالِيفُ ج. (مهذب الاسماء، ص ۱۵۱)

واژه **رُحْلُوفَةُ** در فرهنگ‌های فارسی - عربی به معنی زمین لغزنده و نوعی بازی کودکان شبیه به سرسره بازی، آمده است:

رُحْلُوفَةُ: چپله یعنی زمین پرگل و لای و لغزنده. (کنز اللغات، ج ۱، ص ۶۹۷) و **الرُّحْلُوفَةُ** و **الرُّحْلُوفَةُ**: خیزنده (السَّامِي فِي الاسَامِي، ص ۲۰۶). **رُحْلُوفَةُ**: جای لغزان از بالا به نشیب که کودکان بر وی بلغزند، یا جای نشیب تابان. (منتهی الارب، ج ۲، ص ۱۲۹۹) سرسره. نوعی از بازی است و آن چنان باشد که کودکان بر توده خاک تر می‌نشینند و دست از خود برداشته فرولغزند. (برهان قاطع ذیل لغت خیزنده).

۳-۱-۳. پرک پای: رِکْزاً / هَمْسًا

هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا (مریم ۹۸)

«هیچ بینی از ایشان از یکی یا شنوی ایشان را پرک پای» (نسخه حاضر)

در «تفسیر سوره‌آبادی» ذیل توضیحات این آیه سوره مریم آمده: «هیچ یابی از ایشان هیچ کس مانده یا هیچ شنوی

ایشان را پا پرکی و هیچ یاوی ایشان را اثری» (سوره‌آبادی، ج ۲، ص ۱۴۹۹)

وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا (طه ۱۰۸)

«و پست کرد آوازه‌ها مر خدای را، پس نشنوی مگر پرک پای» (نسخه حاضر)

در «تفسیر سوره‌آبادی» ذیل این آیه سوره طه آمده: «نشنوی مگر پرکی نرم، و آن آواز نرم بود که از قدم‌های ایشان

می‌آید که پای برهنه می‌روند به عرصات قیامت» (سوره‌آبادی، ج ۳، ص ۱۵۳۶)

در جای دیگر این تفسیر آمده است: «بدان خدای که مرا به راستی به خلق فرستاد که آواز پرک پای می‌شنود که

برسر گور او می‌روند و دست افشاندن ایشان از خاک گور می‌شنود و ایشان را می‌بیند که بازگردند.» (سوره‌آبادی، ج ۱،

ص ۶۸۸)

در قانون ادب، واژه پرک، معادل آوا و صدا و بانگ، به کار رفته است: الْفَرْقَعَةُ: پرک از انگشتان بیاوردن (ج ۲، ص

۹۹۳). التَّفْقِيعُ: پرک از انگشتان بیاوردن (ج ۲، ص ۱۰۴۵)

۳-۱-۴. رویجه (رویچه): رِئَاءَ

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ ... (انفال ۴۷)

«و مباشید چون آنان که بیرون آمدند از خانه‌های خود سوی به انباردگی رویجه (رویچه) مردمان و باز می‌داشتند

مردمان را از دین و طاعت خدای» (نسخه حاضر)

واژه «رئاء» در قرآن پنج مرتبه تکرار شده که سه مرتبه به صورت مصدر و دو بار به صورت فعلی و معنای آن به

همان معنای اصطلاحی است. اما واژه رویجه (رویچه) در هیچ فرهنگ لغت و متنی ثبت نشده است. در این نسخه

نیز فقط همین یک بار به کار رفته و در موارد دیگر یا افتادگی دارد (نساء ۱۴۲ و ماعون ۶) یا «چشم دیدن مردمان»

به عنوان برابرنهادۀ واژه رِئَاءَ آمده است:

«... هزینه کند خواسته خود را، چشم‌دیدن مردمان را و نگرود به خدای و روز قیامت ...» (بقره ۲۶۴)

«و آنان که هزینه می‌کنند خواسته‌های خود، چشم‌دیدن مردمان را...» (نساء ۳۸) محتمل است که «رویجه» با واژه‌های «روی» و «ریا» ارتباط داشته باشد؛ همانطور که در متون فارسی، ترکیب «روی و ریا» به همین معناست.

چنان‌که در مقاله «سه واژه از شاهنامه»^۶ درباره ترکیب «به روی کسان» و پیوند معنایی آن با واژه «ریاء» و کاربرد آن در متن‌های فارسی توضیح داده شده، این ترکیب درست می‌تواند معادل «رِئَاءِ النَّاسِ» قرار بگیرد. کما اینکه در شاهنامه نیز به کار رفته است: «نباید که باشی فراوان سخن / به روی کسان پارسایی مکن (شاهنامه «مسکو»، ج ۷، ص ۱۸۹) و نیز: چونیکی فزایی به روی کسان / بود مزد آن سوی تو نارسان (شاهنامه «مسکو»، ج ۸، ص ۳۱۷). نمونه‌هایی از برابرنهاده‌های واژه «رِئَاءِ» را که واژه «روی» در آن به کار رفته، در ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن می‌بینیم:

«و ما برای کافران عذابی خوار کننده مهیا ساختیم، وَ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ؛ و آن کسها که هزینه کنند خواسته‌های ایشان به روی مردمان [رِئَاءِ النَّاسِ] و نگرند به خدای و نه روز رستخیز» (نساء ۳۸) (ترجمه تفسیر طبری، ج ۱، ص ۲۹۷)

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ؛ او خدای هیچ ثواب ندهد کافران را و آن را که نفقه به روی و ریا کند و آنکه بیازارد درویش را» (بقره ۲۶۴) (گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم، ص ۵۶)

۳-۲. واژه‌های مهجور و کم‌کاربرد

۳-۲-۱. برابرنهاده‌های خاص

در بررسی کلمات فارسی نسخه ۱۷۶۶، به افعال و ترکیب‌هایی برمی‌خوریم که در ترجمه‌های کهنی که تا امروز واژه‌های آنها بررسی شده، این کلمات به عنوان معادل واژه‌های قرآنی به کارنرفته‌اند:

- سورنده: مُتَحَيِّزًا (انفال ۱۶)

«و هر کی بگرداند از ایشان، آن روز بدر، پشت خود را، مگر گردنده مبارزی از جهت جنگ یا سورنده از گروهی

^۶. رواقی، علی، در سایه‌سار ادب؛ جشن نامه دکتر علی سلطانی گردفرامری، ص ۹۹ - ۱۰۹.

سوی گروهی» (نسخه حاضر)

«سوریدن» به معنی رمیدن و گریختن در برابر لغت قرآنی «نُفُوراً»، در ترجمه قرآن قدس چندین بار به کار رفته است:

«دیدور کردیم درین قرآن تا پند پذیرند و نمی‌اوزاید بی **سوریدنی** [نُفُوراً].» (قرآن قدس / ۱۷۹)

«گهند چیست رحمن؟ ای سجده گیریم آن رای می‌فرمای ایما را؟ و بیوزود ایشان را **سوریدنی** [نُفُوراً].» (قرآن

قدس / ۲۳۶)

«ازمان آید بدیشان بدس بری، نیوزود ایشان را بی **سوریدنی** [نُفُوراً].» (قرآن قدس / ۲۸۸)

«بل ستیزه بستند در نافرمانی و **سوریدنی** [نُفُوراً].» (قرآن قدس / ۳۸۵)

واژه **سور** [sur] در برخی از گویش‌های زبان فارسی به معنی رمنده و مردم‌گریز، آمده است:

حیوان رمنده. (واژه‌نامه گویش قاین / ۱۲۱) / تور (رام نشده). (واژه‌نامه گویش بیرجند / ۲۹۳) / وحشی.

ناآرام. (واژه‌نامه گویش بردسیر / ۱۱۸) حیوان رمنده و گریزان. (فرهنگ واژه‌های رایج تربت حیدریه / ۱۴۹)

محبوب (انسان)، انس نگرفته، رمنده و گریزان (حیوان). (عقاید و رسوم مردم خراسان / ۵۸۴) ناپروا، انس نگرفته،

وحشی، حیوان رم‌کننده و گریزان، محبوب، آدم باشرم و حیا و سربراه. (فرهنگ گویشی خراسان بزرگ / ۲۰۰)

باشرم، خجالتی، غیراجتماعی. (فرهنگ لغات و اصطلاحات مردم کرمان / ۲۴۷) حیوان وحشی. (فرهنگ مردم

راور / ۵۸)

در اینجا واژه **مُتَحَيِّزاً** (موضع گیرنده) از ریشه «حوز» به معنی جمع کردن و کلمه «حیز» به معنی مکان است؛

«مُتَحَيِّزاً» پیوستن و جای گرفتن در کنار گروه دیگر است، آنگاه که رمنده احساس تنهایی و ناتوانی کند. (تفسیر

فرقان، جلد سوم، ص ۲۸۵) در این ترجمه احتمالاً معنای تفسیری واژه **مُتَحَيِّز** مورد توجه مترجم بوده و رمیدن و

گریختن را در نظر داشته به همین سبب معادل **مُتَحَيِّزاً** را سورنده قرار داده است.

- **خویش‌کاری: التَّعْفُفِ** (بقره ۲۷۳) / **خویش‌کاران: مُحْصِنِينَ، مُحْصَنَاتٍ** (نساء ۲۴ و ۲۵)

«مر درویشان، آنان که باز گرفته شدند در طاعت خدای، نتوانند رفتن در زمین و پندارد ایشان را نادان، تونگران

از **خویش‌کاری**؛ می‌شناسی‌شان به نشانه‌هایشان» (نسخه حاضر: بقره ۲۷۳)

«و حلال کرد مر شما را آنچه وراى آن است شما را کی بجوئید به خواسته‌های خود، **خویش‌کاران** و به تزویج جز

زناکنندگان» (نسخه حاضر: نساء ۲۴)

«و بدهید ایشان را کابین‌هایشان، بدانچه شناخته است در شریعت؛ **خویش‌کارانی**، جز نابکارانی و نه گیرندگان

دوست کارانی» (نسخه حاضر: نساء ۲۵)

خویش کار. [خوی / خی] (ص مرکب) درستکار. متدین / آنکه خود حرکت کند. خودکار / وظیفه شناس / برزیگر. دهقان. کشتکار. (لغتنامه دهخدا به نقل از ناظم الاطباء و برهان قاطع)
اما بر اساس معادل عربی و کاربردی که واژه خویش کاری در این متن دارد، معنی «خویشنداری» مناسب‌تر به نظر می‌رسد که ظاهراً این معنی فقط در کتاب ترجمه و قصه‌های قرآن که رونوشتی از تفسیر سورآبادی است، دیده می‌شود:

«مگر آن‌ها که توبه کنند و خویش کاری کنند.» (ترجمه و قصه‌های قرآن، ج ۱، ص ۲۷)

«خیر و نیکی نیست در بسیاری از راز ایشان مگر در راز آن کس که بفرماید به دهشی یا به‌نیکوئی یا به خویش کاری میان مردمان.» (ترجمه و قصه‌های قرآن، ج ۱، ص ۱۴۷)
ساختار واژه **خویشکار** (xwēš-kār) عبارت است از: خویش + کار که در متون پهلوی به معنی کسی است که ملتزم به اعمال دین زرتشتی است.^۷ این واژه امروزه گسترش معنایی یافته و در متون اخیر به معنی وظیفه‌شناس به کار می‌رود:

مهل نام را **خویش کاری** ز دست / که بی خویش کاری شود نام پست (بهار، دیوان بهار، ج ۲، ص ۱۱۳۳)
بلقیس پروراننده عشق، مادر عشق است. بی خللی که صدای قدم‌هایش در سکون وجود درافکند، بی خراشی که **خویش کاری** دستانش در سکوت عشق به جای گذارد، دور می‌شود. (دولت آبادی، کلیدر، ج ۱۰، ص ۲۷۲۸)

۳-۲-۲. برابر نهاده‌های مشترک

واژه‌های دشوار و کم‌کاربرد نسخه ۱۷۶۶ که در سامانه جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی، کمتر از ۵۰ بسامد داشته و در ترجمه‌های کهن دیگر نیز شواهدی از کاربرد آنها به عنوان برابر نهاده‌های واژه‌های قرآنی وجود دارد، عبارتند از:

- **پی نمی‌افتند**: لا یَفْقَهُونَ (منافقون ۳)

آن است کی ایشان کی بگرویدند پس کافر شدند ... **پی نمی‌افتند** (نسخه حاضر)

آن بدان است کی ایشان قومی اند کی **پی نافتند** (نسخه حاضر، حشر ۱۳)

^۷. نیبرگ، هنریک ساموئل، ج ۲، ص ۲۲۳

تعبیر «پی افتادن» به معنای فهمیدن و درک کردن، در فرهنگ‌ها و لغتنامه‌های فارسی به کار نرفته است. اما در مقدمه تفسیر بصائر (سی و چهار) به تصحیح و پژوهش دکتر علی رواقی درباره این ترکیب و کاربرد آن چه در متون کهن فارسی و چه در زبان فارسی افغانستان، چنین آمده است: «پی افتادن یکی از تعبیرهای پرکاربرد در متن‌های کهن و قدیم فارسی است که در معنی پی بردن، فهمیدن و دریافتن آمده است: وَ اِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا اَلْفًا مِنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُوْنَ؛ این تفاوت که یکی از شما برابر ده ایشان می‌باشد و هنوز چیره می‌آید و غلبه می‌یابد بدان سبب است که ایشان بی‌خرداند و ناپی‌افتاده [لَا يَفْقَهُوْنَ]. (انفال ۶۵) (تفسیر بصائر، ص ۶۷۵)

بترین ستوران نزدیک خداوند تعالی آن کران و گنگان اند که هیچ چیز ندانند و پی نیفتند. (تفسیر بصائر، ص ۶۵۸)

أَفَلَا تَعْقُلُوْنَ؛ آخر هیچ پی نمی‌افتید و وجه صلاح خود نمی‌دانید. (تفسیر بصائر، ص ۱۳۸۷) نیز: ۱۴۱۶، ۱۸۰۶، ۱۸۷۰، ۱۹۷۸.

نمونه‌هایی از کاربرد این تعبیر را در متن‌های فارسی حوزه‌های جغرافیایی مختلف نیز می‌بینیم: تا اکنون ما این مرد را پنهان می‌دشنام دادیم، اکنون به آشکارا دشنام می‌دهیم و می‌گوییم راعنا، او خود پی نیفتد. (تفسیر قرآن پاک، ص ۶۵)

با من سخون مگوئید و مرا مخوانید. از پس آن آوازه‌اشان فرود شود. نیز کس سخون یکدیگر پی نیفتند. (تفسیری بر عسری از قرآن مجید، ص ۳۲۳)

اشارت کرد به سوی خدای تعالی که این فرزند او داده است و ایشا (= ایشان) پی نیفتادند آن اشارت او را. (تفسیر قرآن مجید (کمبریج)، ج ۱، ص ۱۶)

من پیغامبری ام پند دهنده مر شما را ای که رغبت نماینده به بهشت خدای و ترساننده از دوزخ خدای به لغتی که شما آن را پی‌افتید. (چند برگ تفسیر قرآن عظیم، ص ۲۵)

و آن مرد عجمی با مکیان به لغت خویش سخن گفتی، گفتند ما می‌پی نیفتیم سخن تو و نگرودندی. (چند برگ تفسیر قرآن عظیم، ص ۳۹)

مرا سخنی بگوی و موجز گوی، شاید که آن را پی‌افتم. (ترجمه احیاءالعلوم، مهلکات، ص ۴۴۱)

تعقل آن باشد که معنی را از لوازم و عوارض ماده جدا کنی و معنی مجرد را پی‌افتی. (ترجمه احیاءالعلوم، منجیات، ص ۶۵)

سخن مرا پی افتاد و گفت: مرا نزدیک او بر. (ترجمهٔ احیاءالعلوم، منجیات، ص ۹۹۲)
این سر را از آن طوطی مخفی و مطوی می‌داشتند و پی‌کور می‌گردانید و او آن جمله می‌دانست و پی می‌افتاد.
(طوطی‌نامه، ص ۴۱)

من بنده از روشنی درونهٔ خویش این همه می‌دانم و این جمله را پی افتادم. (طوطی‌نامه، ص ۷۰)
زهی تحصیل دانایی که سوی خود شدم نادان / کرا استاد دانا بود چون من کرد نادانش
چو طوطی کآینه بیند شناس خود بیفتد پی / چو خود در خود شود حیران کند حیرت سخن رانش (دیوان
خاقانی، ص ۲۱۰)

پی افتادن یکی از تعبیرهای بسیار پرکاربرد در گونهٔ گفتاری و نوشتاری مردم افغانستان است، اما چنانکه
نوشته‌های فارسی فرارودی معاصر نشان می‌دهد این تعبیر در حوزهٔ فرارود کاربرد ندارد.

نمونه‌هایی از گونهٔ فارسی افغانستان [دری]:

نموفتم پی، اثر داره نداره؟ / به دیل و گوش تو جانانه مه (ترانه‌های غرستان، ص ۱۱۴).

د کار آشوقی ید پی نموفتی / پیش تو قاصید کی ره رایبی کنوم ما (دوبیتی‌های عامیانهٔ هزارگی، ص ۴۳)

مه کی د کار بد خو پی نموفتوم / دیده‌گولی ره بوگید بر چی رنجید (دوبیتی‌های عامیانهٔ هزارگی، ص ۷۵)

- ما بوند داداریم: اِنَا لَمُوْفُوْهُمُ (هود ۱۰۹)

«نمی‌پرستند مگر چنان که پرستیدند پدرانشان از پیش و ما بوند داداریم بهره ایشان جز گسسته» (نسخهٔ حاضر)
در فرهنگ‌های فارسی، واژهٔ «بونده» را آهسته، آهستگی، مرد با هستی و هیبت و صاحب نخوت معنی کرده‌اند.
(جهانگیری، رشیدی، برهان) اما هیچ شاهی برای آن نیاورده‌اند. «بونده» به معنی تمام و کامل است:

bavandag: کامل. (واژه‌نامهٔ مینوی خرد / ۸۳، ۸۴؛ نیز: واژه‌نامهٔ گزیده‌های زاداسپر، ص ۱۱۷، ص ۱۱۹،

ص ۳۱۱).

bavandag: مداوم، کامل، همیشگی. (واژه‌نامهٔ بندهش، ص ۱۰۸ و ۶۶)

bawandag: کامل، تمام. (واژه‌نامهٔ ارتای ویرازنامک، ص ۵۶)

bowandag: کامل، تمام، بی‌نقص. (فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ص ۵۳؛ نیز: A Concise Pahlavi

(Dictionary, P. 19)

این ترکیب چندین بار در ترجمهٔ قرآن قدس آمده و خصوصاً ترکیب «بونده داداران» در آن به کار رفته است: «ایما

بونده‌داداران [مُؤْفُوهُم] هیم نیاوه‌ی ایشان جد کهسته.» (هود ۱۰۹)

«و آن خزین کنید از نیکی، بونده داده شهد بی شما و شما ستم کرده نشید.» (بقره ۲۷۲)
 «کی هست می خواهد زندگانی این گیتی و آرایش آن، بونده دهیم بی ایشان عملها ایشان در آن.» (هود ۱۵)
 همچنین در متون دیگر نمونه‌هایی از کاربرد آن دیده می‌شود:
 «لیث علی ... بخناب (؟) شد و سبکری لشگرگاه بونده^۸ آورد و لیث از خناب بونده شد و هر دو برابر افتادند.»
 (تاریخ سیستان، ص ۲۸۸)

«اما آنکس‌ها که بگرویدند به خدای و کردند نیکی‌ها به بونده بدهدشان [فَيُؤْفِيهِمْ] مزد ایشان و بیفزایدشان از فضل او.» (نساء ۱۷۳) (ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۳۴۱)

- نواسگان: الأسباب (آل عمران ۸۴) / نبسگان: حَفَدَةٌ (نحل ۷۲)
 «و آنچه فرستاده شد بر ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و نواسگان او و آنچه داده شد موسی و عیسی را و پیغامبران را از خدایشان» (نسخه حاضر: آل عمران ۸۴)

«و بکرد مر شما را از جفتان شما پسران و نبسگان و روزی داد شما را پاکیزگی‌ها» (نسخه حاضر: نحل ۷۲)
 این واژه نادر و کم کاربرد به معنی «نوادگان» است. نواسه [نَسْ / سِ] (۱) نبیره. فرزندزاده عموماً، دخترزاده خصوصاً / سبط / عقب / نوه. نبه. نبسه / نواشه. (لغتنامه دهخدا به نقل از برهان قاطع، مهذب الاسماء، دستور اللغة و فرهنگ اسدی)

«و بدادیم او را اسحق و چون یعقوب نواسه‌ای [نَافِلَةً] و همه را کردیم نیکان.» (ترجمه تفسیر طبری، ص ۱۰۳۶)
 «پسر ابوالمعرّا نواسه ابومسلم را مقدم خویش کردند و تا به ری بیامدند و همه حرام‌ها حلال داشتندی.»
 (سیرالملوک (سیاست‌نامه)، ص ۳۱۲)

«در ملک این مرد بود جمله وی یا بعضی از وی یا خویشاوند و محرم مرد بود؛ یا به سبب شیر خوردن بر وی حرام شده باشد یا به مصاهرت حرام شده باشد چنان که پیش از آن با فرزندان وی نکاح کرده باشد و یا با دختر و یا نواسه یا مادر و جدّه وی نکاح کرده باشد.» (کیمیای سعادت، ج ۱، ص ۳۱۰)

- سپری کند ایشان را: يَتَوَفَّيْهُنَّ (۱۵ نساء) / سپرانید تو را: تَتَوَفَّيْكَ (۴۰ رعد) / سپری گردد سخنان خدای

۶. این واژه در تاریخ سیستان سه بار به کار رفته و در هر سه جا ضبط متن به صورت «برنده» است. (مقدمه قرآن قدس، ص ۲۷)

من: تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي (۱۰۹ كهف)

«و اگر آن که هست در زمین از درختان، قلم‌ها باشد و دریا مداد شود از پس او هفت دریا، سپری نشود (مَا نَفَدَتْ) معانی کلمات خدای» (۲۷ لقمان، نسخه حاضر)

«سپری کردن» امروزه به معنی گذراندن است اما در اصل، سپری [سِ پَ] (ص نسبی): پازند «سپور» (کامل) و «سپوری» = پهلوی «سپوریک» (تمام)، پهلوی «سپور»، (تمام) «سپر» (پایان). کلمه سپری فارسی = پهلوی «سپریک»، پهلوی «سپور» = پارسی باستان «سپرنه»، ارمنی «سپر». (حاشیه برهان قاطع چ معین). آخر و تمام و انتها. به سر رسیدن و تمام شدن و به آخر رسیدن (برهان) (آندراج). تمام شده. (صحاح الفرس). تمام و آخر. (جهانگیری). آخرشده و به سر رسیده. (غیاث). تمام شدن. به سر رسیدن و به سر رسیده. (شرفنامه) (به نقل از لغتنامه دهخدا)

سپری / si.pa.rī / فارسی میانه uspurrīk کامل، تمام / مشتق از ایرانی باستان: -us-pīna- از ریشه -par- پر کردن (فرهنگ ریشه‌شناسی زبان فارسی، ج ۳، ص ۱۶۷۳)

«که آن کس‌ها که سپری کندشان (تَوْفَاهُمْ) به فریشتگان ستم‌کار تنهای ایشان گفتند: اندر چه بودید؟» (نساء ۹۷، طبری، ج ۲، ص ۳۱۲)

«آنچه بنماییم ترا برخی آنک وعده کنیم ایشان را یا سپری کنیم ترا (تَتَوْفِيَنَّكَ) و سوی ما بازگردانند ایشان را» (مؤمن ۷۷، طبری، ج ۶، ص ۱۵۹۷)

- گردامون: حَوْلِكَ (آل عمران ۱۵۹)

«پس بدانچه بخشایشی از خدای، نرم شدی ایشان را و اگر بودی تو ستبر و سخت‌دل، بر پراکندندی از گردامون تو» (نسخه حاضر)

گردآمون [گ] (مركب) گرداگرد. پیرامون: الحماره؛ آنچه گردآمون حوض نهند تا آب نرود. (مهذب الاسماء) کاربرد این واژه، تنها در ترجمه‌های کهن، به عنوان معادل معنایی «حولک» آمده است. (فرهنگنامه قرآنی، ج ۲، ص ۶۷۸) و در متن دیگری دیده نشده است.

- برغالند: يَنْزَعَنَّ (اعراف ۲۰۰)

«هر گاه یکی برغالند و برسند به تو از دیو و سوسه، و سوسه، بازداشت خواه به خدای کی اوست شنوا و دانا» (نسخه حاضر)

برغالدین [ب د] (مص مرکب) برغلانیدن. برآغالدین. برانگیختن. تحریک و اغوا کردن. / افکندن و برکندن
(لغتنامه دهخدا به نقل از ناظم الاطباء)

این واژه در متون دیگر بدون پیشوند و به صورت «آغالد» به کار رفته است:
«بحمدالله هیچ عجز نیست که بنده بوری‌تگین را بر این قوم **آغالد** و او بخواهد آمد.» (بیهقی، تاریخ بیهقی،
ص ۸۹۶)

«فضل سوی مأمون اندرشد و او را بر هرثمه **آغالد** و گفت: بغداد بر تو تباه کرد و بوسرایا را برگماشت تا علویان
را بیرون آورد...» (بلعمی: تاریخ‌نامه طبری، ج ۴، ۱۲۳۶)

- **شخولیدن: مُکاء** (انفال ۳۵)

«و نبود نماز عبادتشان نزدیک خانه مکه، مگر **شخولیدن** و دست بر دست زدن» (نسخه حاضر)
شخولیدن [ش / ش د] (مص) شخیلیدن. شخیلیدن. شپیلیدن / بشخیلیدن. بشخولیدن. سوت زدن. سوت
کشیدن (لغت‌نامه دهخدا ذیل واژه شخولیدن)

این واژه در زبان‌های ایرانی میانه شرقی همچون سغدی ریشه دارد:
sxward: فریاد کشیدن (فرهنگ سغدی، ۹۰۹۷) و سیخورد sīxward: فریاد کشیدن (فرهنگ سغدی،
۹۱۴۴)

مکو و مُکاء؛ شخولیدن به دهن (منتهی الارب، ج ۴، ۱۲۰۳) بانگ و فریاد کردن. نعره زدن. ناله و فغان و زاری
نمودن (لغت‌نامه دهخدا به نقل از سروری، ناظم الاطباء و برهان)
مُکاء و مَکؤ: شخولیدن یعنی بانگی که از میان دو لب آید چون آواز سرنای (شریف جرجانی، ترجمان القرآن، ص
۸۷)

می‌شخولیدند هر دم آن نفر / بهر اسبان که هلا هین آب خور (مولوی، ج ۲، ب ۴۲۹۳)
«بلکه کسی که گوسفندی یا مرغی را بیاموزد، در بانگ کردن و **شخولیدن** به گوسفند و مرغ تشبه کند، و در
تعلیم تلافی نماید.» (مؤید خوارزمی، احیاء علوم دین، ج ۴، ص ۷۱)
[بنگرید به ← مقدمه تفسیر بصائر / هفتاد و هفت.]

- **انباردگی: بَطْرًا** (انفال ۴۷) / **انبارده** کردیم: اترفنا (مؤمنون ۳۳)
«پس گفتند رئیسان از گروه او، آنان که کافر شدند و به دروغ داشتند بدیدن جزای آخرت و **انبارده** کردیم‌شان

در زندگانی دنیا» (نسخه حاضر: مؤننون ۳۳)

انباردگی [اَمْ دَ / دِ] (حامص) حالت انبارده. (فرهنگ فارسی معین). انباشتگی / پُری و بسیاری نعمت / انباشتگی و پری و بسیاری و فراوانی / پر کردن و انباشتن. (لغتنامه دهخدا به نقل از آندراج، برهان قاطع، ناظم الاطباء و انجمن آرا)

انباردگی [ambārde(a)gi] (حامص). ۱. شکم سیری؛ تن آسایی؛ آسودگی؛ سرمستی از بسیاری ناز و نعمت. ۲. فخرفروشی؛ تکبر؛ غرور و نافرمانی به سبب بسیاری مال و ثروت / انباردگی کردن: فخر فروختن، تکبر کردن، نازیدن: «آیا به صحت فریفته می‌شوید یا به طول عافیت انباردگی می‌کنید» (ترجمه احیاء علوم دین، منجیات، ص ۱۲۷۵) (به نقل از ذیل فرهنگ‌های فارسی، ص ۳۰)

اگر نه آن بودی که منت نهاد خدای بر ما و نداد ما را چندان مال که قارون را داد، و نگاه داشت ما را از انباردگی و حسد قارون. (تفسیر قرآن مجید (کمبریج)، ج ۱، ۴۲۱) نیز: ۵۸۹. «آن‌همه ثمره اهمال معده است و آن‌چه از آن زاید از انباردگی سیری.» (مؤید خوارزمی، احیاء علوم دین، ج ۳، ص ۱۶۸)

«مرد... چون آسوده و سیر گردد و انباردگی نعم بدو پیوندد، هم رعایت جانب حق را مهمل گذارد و هم حقوق مؤلی الإنعام منسی گرداند.» (تغری، طوطی‌نامه، ص ۱۸۹)

- لوره: جُرْفِ (توبه ۱۰۹)

«پس آن که بنا کرد بنای خود بر تقوی از خدای و خشنودی، بهتر؟! یا آن کس بنا کرد بنای خود بر کرانه لوره فرو افتنده» (نسخه حاضر)

لوره [رَ / رِ] (ا) کنده بود گل در او مانده از آب سیل. (فرهنگ اسدی نخجوانی). و به روایت دیگر کوره سیلاب کنده بود. اعنی سیلی که در دامن کوه باشد و زمین گو شده باشد و گل در او مانده. (صحاح الفرس). آنچه که امروز متداول است کوره است با کاف. به معنی لورکند است که زمین سیلاب کنده باشد و به این معنی با زاء هم به نظر آمده است. (برهان). رهگذر سیل. جایی که سیل کنده باشد. به معنی لورکند است. (جهانگیری) (لغتنامه دهخدا) تا نگردد شتر پراکنده / ندود گرد لوره و کنده (سنایی: حدیقه الحقیقه، ص ۲۸۳)

تورا بزرگ سپاهی است وین دراز رهی است / همه سراسر پر خار و مار و لوره و جرّ (فرخی، ص ۶۸) و اگر طلایه را ناگاه کاری پیش آید از نزدیک آمدن دشمن که بیشه‌یی باشد یا زمین لوره کند و شکستیها چنانکه

اندر مانند... (فخر مدبر: آداب الحرب و الشجاعة، ص ۲۹۱)

- فرویش کاران: اَلْغَافِلِينَ (یوسف ۳)

«بدانچه وحی کردیم ما به سوی تو این قرآن را و اگر بودی تو از پیش او از آن **فرویش کاران**» (نسخه حاضر) واژه «فرویش» در معنی غفلت و نادانی و فراموشی، یکی از واژه‌های شناخته در زبان سغدی است که در شماری از ترجمه‌های قرآن و نوشته‌های حوزه شمال شرق ایران بزرگ کاربرد داشته است.

[frāw(I)ščī]: فراموشی (فرهنگ سغدی، ص ۲۷۰۹)

خسرو به آرزو چو خیالت به جان خرید / در کار او هنوز چه **فرویش** می کنی (دیوان امیرخسرو، ص ۸۴۴)

چشم تو دی مُلک جهان می گرفت / مست شد آن غمزه و **فرویش** کرد (همان، ص ۴۳۶)

فرویش [ف ز] (ا) تقصیر و فروگذاشت باشد. (برهان). فراموشی در کارها. (برهان). فرموش . فراموش . فرمش

. فرامش. فرویش کردن؛ فراموش کردن و از یاد بردن. (لغتنامه دهخدا)

نمونه‌هایی از کاربرد این ترکیب در ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن:

وَ مَا لِلَّهِ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ؛ خداوند تعالی از کردهای شما فرغول کار نیست، گفت که ای **فرویش کار** [بِغَافِلٍ]

نیست. (تفسیر قرآن پاک، ص ۲۲)

گفت خدای عزوجل از پای وه ایشان **فرویش کار** [بِغَافِلٍ] نیست وز کردهای ایشان بیخبر نیست. (تفسیر قرآن

پاک، ص ۳۳)

وَ مَا رَبِّكَ؛ نیست خدای تو، بِغَافِلٍ؛ نادان و **فرویش**، از آنچه شما می کنید از نیکی و بدی. (تفسیر قرآن مجید

(کمبریج)، ج ۱، ص ۳۷۸)

حقا که بودیم ما در فرغول کاری او جاهلی، یعنی **فرویش کار** ازین روز (انبیاء ۹۷) (ترجمه قرآن موزه پارس، ص

۳۸)

گفتندی: تا اکنون پس پشت دشنام می دادیم، اکنون وا بر روی او را دشنام می گوئیم و او خود از **فرویشی** و

نادانی نمی داند که چه می شنود. (مجادله ۸) (تفسیر بصائر، ص ۱۹۲۹)

- **چفته کنند: یَعْرِشُونَ** (۶۸ نحل) / **چفته‌ها: عُرُوشِ** (کهف ۴۲)

«و بامداد بود کی همی گرداند دو دست خود بر آنچه هزینه کرد اندر آن و آن اوفتاده بود بر **چفته‌های آن**» (نسخه

حاضر: ۴۲ کهف)

چفته [چَ تِ / تَ] (ص) خمیده و دوتا و کژ بود. (فرهنگ اسدی چ اقبال ص ۴۸۶). خیده و خمیده (از فرهنگ اسدی چ اقبال ص ۵۱۲) به معنی خم و خمیده باشد. (برهان). به معنی خمیدگی آمده. (انجمن آرا) (آندراج). خمیده بود. (جهانگیری). خمیده و کج. (غیاث). خمیده و کژ شده و دوتا گشته. (شرفنامه منیری). خمیده و خم شده. چفده. (ناظم الاطباء). چفته. دوتا. کوز. کوژ. دولا. منحنی. بخم. چنبری. کمانی. چنبروار. داربست مو، چوببست برای گسترانیدن درخت مو، چیزی چون چتر و سایبان (لغتنامه دهخدا) العرش: چفته بستن. (شمس العارفين: الدرر فی الترجمان، ص ۱۵۴)

در ترجمه تفسیر طبری واژه چفت یا چفته معادل عرش به کار رفته است: وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا (کهف، آیه ۴۲) و آن اندر افتاده بر چفت‌های آن. (ترجمه تفسیر طبری، ص ۹۲۷ حاشیه) در کتاب ترجمه و قصه‌های قرآن هم مکرر چفته در ترجمه عرش به کار رفته است: آن افتاده بود بر کازه‌های آن و چفته‌های آن. (کهف، آیه ۴۲) (ترجمه و قصه‌های قرآن، ج ۱، ص ۵۷۱) و الهام کرد و دریاوانید خدای تو زنبور را که فراگیر از کوه‌ها خانها و از درختان و از آنچه چفته می‌بندید. (ترجمه و قصه‌های قرآن، ج ۱، ص ۵۲۰)

- غریژن: حَمًا (حجر ۲۶ و ۲۸)

«و چون گفت خداوند تو فریشتگان را کی من آفریننده‌ام مردمی از گل خشک از غریژنی گنده» (نسخه حاضر: ۲۸ حجر) غریژن [غَ ژ] (ا) خلاب و گل سیاه. (از برهان قاطع ذیل غریژن). لجن و گل و لای ته حوض را گویند. غریفج. غریفژ. (انجمن آرا). غریژنگ. غلیزن. (برهان قاطع). لوش

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمًا مَسْنُونٍ؛ و بدرستی و راستی کی ما آفریدیم آدم را علیه السلام از پاره‌ای گل خشک شده و همانند سفال گشته و آن گل را ما آفریدیم از غریژنی بگشته و بدبوی شده. (تفسیر بصائر، ۹۴۲ ج)

بنگر که این غریژن پوسیده / یاقوت سرخ و عنبر سارا شد (ناصر خسرو: دیوان، ج ۱، ص ۳۴۰) این واژه با یک دگرگونی آوایی به صورت غلیژن هم آمده است:

نهالی بزیرش غلیژن بدی / زبر چادرش آب روشن بدی. اسدی (گرشاسب نامه، ص ۳۱۱)

- تاپال: جُدوع (طه ۷۱)

«پس بئرم دست‌هایتان و پای‌هایتان از راست و چپ، بر عکس و بر آویزمتان به دار در **تاپال** درختان خرما» (نسخه حاضر)

تاپال. (ا) تنه درخت را نیز گفته اند. (برهان). تنه درخت که به تازیش دوحه گویند. (شرفنامه منیری). (لغتنامه دهخدا)

«و بجنبان بی تو **تاپال** خرما، تا بیفتد و تو خرما می‌ترن بارچیند». (قرآن قدس، ج ۲، ص ۱۹۴)
«درد زه مر ورا بدان آورد که تا دست اندر **تاپال** خرما زد و آن درخت خشک بود». (تفسیری بر عسری از قرآن مجید، ص ۴۵)

«در خبرست کی چون عرش خداوند برای اهل عرصات را پیدا آید مؤمنان در سجده افتند و کافران چون **تاپال‌های** خشک ایستاده بمانند». (قلم ۴۲) (تفسیر بصائر، ص ۲۰۲۱ ح)
[بنگرید به ← مقدمه تفسیر بصائر، ص سی و هفت.]

- کالم: تَبَّيَاتٍ (تحریم ۵)

«باشد کی خداوند او اگر پیغامبر طلاق دهدتان کی بدل دهدش جفتانی بهتر از شما؛ همه مسلمات، گرویدگان، ... روزه داران، **کالمان** و دوشیزگان» (نسخه حاضر)
کالم. [ل / ل] (ص) زنی را گویند که شوهرش مرده یا طلاق گرفته باشد. (برهان) / ضد باکره یعنی زنی که بکارت او رفته باشد. (غیاث). زن شوی کرده. زنی که دوشیزگی او ربوده شده باشد. کالمه. (آندراج)
کالم. kālā(o)m (ص، ا) (قد). ۱. بیوه: پای تو از میانه برفت و زنت / ماند **کالم** که نیز نکند شوی (منجیک، وفایی: ۱۷۲)

۲. (ص) غیر دوشیزه: عروس طبع تو بکر آید از سراچه طبعم / نه همچو زان دگر شاعران عجزوه و **کالم** (ابن یمین: جهانگیری ۲ / ۴۴۶) (به نقل از فرهنگ بزرگ سخن، ج ۸، ص ۵۷۰۷)

«من همیشه هوای تو جویم / همچو **کالم** هوای شوی نخست» (دیوان منجیک ترمذی، ص ۳۸)

«چو خواهد تا منش دارو سگالم / که داند زود دوشیزه ز **کالم**» (دانشنامه میسری، ص ۱۵۳)

- جُعَل: خَرَجاً (کهف ۹۴) / أَجراً (شوری ۲۳)

«پس بکنیم مر تو را **جُعَلی** بر آنکه بکنی میان ما و میانشان بند بسته» (نسخه حاضر، کهف ۹۴)

«بگو: نمی‌خواهم بر او **جُعَلی** مگر دوستی در خویشان» (نسخه حاضر، شوری ۲۳)

جعل. jz'o1 [عر.] (ا.) (قد.) ۱. دستمزد؛ اجرت: غلام می‌رود و پانصد دینار **جعل** می‌خواهد ... تو بیش از این جعل مستان (نظام الملک، ص ۱۰۰) ۲. رشوه: این موکل معربد بی **جعل** به در نخواهد شد (حمید الدین، ص ۱۳۷) (به نقل از فرهنگ بزرگ سخن، ج ۳، ص ۲۱۴۵)

«اگر آن مقصود... غیر مستحقّ علیه آن **جُعِل** و اجرت است» (سلوک الملوک، ص ۱۶۷)

- **ورواره / ورواره‌ها: العُرْفَات (سبأ ۳۷)**

«هر آینه می‌سازیم‌شان از بهشت **ورواره‌ها** می‌رود از زیر آن، جوی‌ها؛ جاودان باشند در آن؛ نیکو است مزد کارکنندگان» (نسخه حاضر، عنکبوت ۵۸)

«پس ایشانند کی ایشان را پاداش دوباره بدانچه کنند و ایشان در **ورواره‌ها** ایمن باشند» (نسخه حاضر) ورواره. [وَزْوَارٍ / رِ] (ا!) بر وزن انگاره که صورت دیگری از کلمه فرواره است بالاخانه و حجره را گویند که بر بالای حجره دیگر سازند. (برهان) (آندراج) (ناظم الاطباء) // کرسی و تخت پادشاه و نشیمن و اورنگ پادشاهی. (ناظم الاطباء) // غرفه و چارطاق. (آندراج) (برهان) (به نقل از لغتنامه دهخدا)

«و آن کس‌ها که بگرویدند و کردند نیکی‌ها جای سازیم ایشان را از بهشت **ورواره‌ها** همی‌رود از زیر آن جوی‌ها و جاودان باشد اندر آن جا» (تفسیر طبری، ج ۵، ص ۱۳۰۵)

- **بلايه كار: الفَجْرَه (عبس ۴۲)**

«ایشانند ایشان، کافران و **بلايه کاران**» (نسخه حاضر)

بلايه كار. [بَيِّ / ي] (ص مرکب) ناحفاظ. بدعمل. (فرهنگ فارسی معین). خانع. || زن روسپی و قحبه. (ناظم الاطباء). (به نقل از لغتنامه دهخدا)

بلايه. balāye (ص.) (قد.) ۱. بدکار؛ تباه‌کار: این **بلايه** بچگان را ز چه کس آمده زه / همه آبستن گشتند به یک ره که و مه (منوچهری، ص ۱۵۹) ۲. زناکار (زن)؛ فاحشه: شیطان بیاید بگوید بیکار منشین، غلامچه‌ای باید، زنی **بلايه** باید. (بحر الفوائد، ۱۱۶) ۳. زشت؛ ناشایست: کارهای بد و **بلايه** مکن / که به دست چیت دهند کتاب (ناصر خسرو، ص ۲۹) (به نقل از فرهنگ بزرگ سخن، جلد ۲، ص ۱۰۱۰)

«برخی از شما از برخی، به زنی کنیدشان به فرمان کس هاشان، و بدهیدشان مزدشان به نیکوی، پاکیزگان باشد نکند **کار بلايه** و نه گیرندگان دوست کسان» (تفسیر طبری، ج ۱، ص ۲۹۴)

- **کار دو:** طَلُعُ (۱۴۸ شعراء)

«و کشت‌ها و خرمانان کی **کاردوی** آن نرم است و پخته» (نسخه حاضر)
 کار دو. (۱) آنچه از خرمان برآید مانند دو نعل بر هم نهاده تیزاتراف و میان آن بار آن نهاده. شکوفه نخستین خرما. اول بار خرما. طلع. ضحک، کار دو خرما. (مهذب الاسماء)

«و خرمانان بلند آن را **کاردوی** (=طلع) بریک دیگر بسته» (تفسیر طبری، ج ۷، ص ۱۷۴۱)
 «برویانیدیم خرمانان درازبالیده... مر آن را باری و **کاردوی** برهم‌نشاند» (تفسیر سور آبادی، ج ۱، ص ۲۴۱۱)

- **لشن:** صَرَّحٌ مُّمَرَّدٌ (۴۴ نمل)

«چون بدید آن را پنداشت آن را دریائی، برهنه کرد از دو ساق خود؛ گفت هست این **لشن** کرده از آبگینه» (نسخه حاضر)

لشن. [ل ش] (ص) چیزی نرم و لغزنده و بی خشونت را گویند. (برهان) املس. نسو: الانملاق؛ نسو شدن یعنی لشن و لغزنده شدن. المحص؛ نسو شدن رسن یعنی لشن و لغزان شدن. التدملك؛ گرد و نسو شدن یعنی لشن و لغزان شدن (مجمل اللغة). || بی نقش و ساده. || هموار. لشن. لشن. (برهان)
 «عالمی که به علم خویش کار نکنند پند او از دل‌ها همچنان بلغزد که قطره باران از سنگ **لشن**». (ترجمه احیاء علوم‌الدین، ج ۱ / ۱۸۷)

«برکرده کوه از سواری **لشن** / شده نالی رزم‌گاه پشن» (فرخی یزدی، ص ۲۷۳)
 این واژه در همین معنی به صورت لشم [lašm]، تنها در میان فارسی‌زبانان افغانستان تا امروز زنده است و کاربرد دارد: «سردی سنگ‌های **لشم** و سفید دیوار را احساس کرد». (در امتداد خسوف، ص ۹) (به نقل از مقدمه تفسیر بصائر یمنی، ص ۵۷)

- **آوندها بی نول:** آکواب (۷۱ زخرف)

«گشته شود بر ایشان با کاسه‌های پهن از زر و آوندها بی **نول** و گوشه و در آن، آنچه آرزو برد دل‌هایشان» (نسخه حاضر)

نول. (۱) منقار مرغان. (لغتنامه دهخدا)

(۱) گرداگرد دهان. ۲. منقار مرغ. ۳. بینی. ۴. لوله و گردن صراحی (فرهنگ معین)
 آباریق؛ هر گونه آب‌دستانها بعضی با دسته و با **نول** و بعضی بی‌دسته و بی‌**نول**. (واقعه ۱۸) (تفسیر بصائر، ص

(۱۸۹۰)

«پیل عطسه‌ای داد، خوک پدید آمد در آن سرگین افتاد، به نول آن همه سرگین را بپاشید.» (تفسیر سوراآبادی، ج ۲، ص ۱۰۵۵)

مجاهد گوید اندر آن روز میان خلق همه چیزها قصاص کنند تا بدان جای که اگر مرغی، مرغی را به نوله بزده باشد... آن را قصاص کنند. (تفسیر قرآن مجید (کمبریج)، ج ۲، ص ۵۴۱)

- خازه: سُلَالَةٌ (۱۲ مؤمنون)

«و به درستی آفریدیم مردم را از گل خازه از گل سرشته» (نسخه حاضر)

«پس بکرد فرزندان او را از گل خازه از آب سست» (نسخه حاضر، ۸ سجده)

گل خازه به معنای گل سرشته، چندبار در فرهنگ مهذب الاسماء به کار رفته است: الغَضَارُ؛ گل خازه. (ص ۲۴۰)؛ طِينٌ لَازِبٌ؛ گل خازه. (ص ۲۸۸)؛ الحَضَارُ؛ گل خاز (ص ۱۰۴)

خازه. [ز / ز] (ص، ا) گل سرشته و خمیر کرده را گویند. (آندراج). سرشته و خمیر کرده گویند عموماً و گلابه و گلی که بر دیوارها مالند خصوصاً. (برهان قاطع) (فرهنگ سروری) (غیاث اللغة). گل سرشته به جهت دیوار و غیره و هر چیز سرشته و خمیر کرده. (فرهنگ جهانگیری) (فرهنگ شعوری ج ۱ ورق ۳۷۸). طین لازب. چسبنده. لزج. حَضَار. (مهذب الاسماء). گل سرشته که به تازیش حسیر (ظ: خمیر) خوانند. (شرفنامه منیری). گل پاکیزه خوشبوی. (به نقل از لغتنامه دهخدا)

«دست فشانده‌ام از آن، پای گشاده‌ام بدین / جسته ز هر دو دام‌گه چون گل خازه از تفک» (دیوان عمید لویکی، ص ۱۸۸)

- نره آب: سَبَأٌ (۱۶)

«پس روی بگردانیدند، پس بفرستادیم بر ایشان نره آب بند بسته و بدل کردیم‌شان به دو باغ ایشان، دو باغ» (نسخه حاضر)

این ترکیب در فرهنگ‌های فارسی به معنای آب بسیار و موج، کاربرد دارد: المَوْجُ؛ نره آب، و المَوْرُ ایضاً، الأمواج و الأموار ج. (مهذب الاسماء، ۳۱۴). المَوْجَةُ؛ نره آب. المَوْجُ، جماعة. (دستورالاحوان، ۶۱۷)

نره آب. [نَ رَ / رِ] (ترکیب اضافی، مرکب) موج آب. کوهه آب. (برهان قاطع) (آندراج) (ناظم الاطباء) (انجمن آرا). خیزآب. (انجمن آرا). (به نقل از لغتنامه دهخدا)

«برآید موجی که بیوشد آن دریا را مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ از زبر آن موج، موجی دیگر و «موج» نَرَهُ آب باشد... (تفسیر قرآن مجید (کمبریج)، ج ۲، ص ۲۴۴)

«و جدا اوگند میان ایشان هر دو نره آب تا گشت از غرق شدگان. (سور آبادی: ترجمه و قصه‌های قرآن، ص ۳۶۴)
 «اژدر ماده بین که چون سینه تیغ روی او / تیغ صفت شکافته گنبد آب را نره» (دیوان عمید لویکی، ص ۳۹۴)
 - کوراب: سَراب (نور ۳۹)

«و آنان که کافرند، کردارشان چون کوراب است به صحرای؛ پندارد او را تشنه، آبی» (نسخه حاضر)
 کوراب. (ا مرکب) سراب را گفته اند و آن شوره زمینی باشد در صحرا که از دور به آب ماند و به این معنی با کاف فارسی هم آمده است. (برهان). به معنی سراب یعنی زمین شوره که از دور آب نماید و چنان نباشد. (آندراج) (فرهنگ فارسی معین) سراب؛ کوراب و آن در نیمروز بینند. (ترجمان القرآن) (به نقل از لغتنامه دهخدا)
 «حق تعالی درین آیت اعمال کافران را مثل زد و تشبیه کرد به سراب آب‌نمای چنانکه کوراب از دور آب نماید و نباشد اعمال ایشان نیز پندارند که عملیست که بر آن مستحق چیزی شوند و نباشد؛ از آنجا که به موقع قبول نباشد» (تفسیر گازر، ج ۶، ص ۳۲۱)

«وانک شد از عشوه‌دهان عشوه‌خر / چون بط کورست به کوراب در» (مطلع الأنوار دهلوی، امیر خسرو، ص ۲۱۹)
 - قزاگند: عَواش (اعراف ۴۱)

«مر ایشان را است از دوزخ، بستر و از زبرشان و زبرپوش‌ها، آی قزاگند آتشین» (نسخه حاضر)
 قزاگند [قَ گ] (ا مرکب) بر وزن و معنی قزاغند است که جامه پنبه و ابریشم آکنده آجیده کرده باشد که در روزهای جنگ پوشند، و او را خفتان گویند و نهالی و توشک و جامه خواب را نیز گفته اند. (لغتنامه دهخدا به نقل از برهان)

قزاگند qaz-āgan-d [معر. فا. فا. (ا) (قد.) جامه‌ای که در میان رویه و آستر آن ابریشم خام و پنبه می گذاشتند و می دوختند و در جنگ می پوشیدند: در قزاگند مرد باید بود / بر مخنث سلاح جنگ چه سود؟ (سعدی، ۸۸) ۲.
 تشک: پس اگر چنین کند و بیرون نیاید، آب گرم به زیر قزاگند او بنهد (اخوینی، ۷۳۷) (فرهنگ بزرگ سخن، ج ۸، ص ۵۵۳۲)

در قرآن شماره ۴۶۶ آستان قدس رضوی، قزاگند به معنی پوشش آمده است. (فرهنگنامه قرآنی، ج ۲، ص ۵۱۷)
 «از وی [خوارزم] روی مخده، و قزاگند و کرباس، و نمد، و ترف و رخبین خیزد.» (حدود العالم، ص ۱۲۲)

«شاهین که امیر سلاح دیگر جوارح الطیور بود، گله زرکشیده در سر کشیده، و قزاگند منقط مکوکب پوشیده»
(وراوینی، مرزبان‌نامه، ص ۵۲۷)

۴. نتیجه‌گیری

آشنایی با واژه‌های ناشناخته و کم‌کاربرد در ترجمه‌های فارسی قرآن، ضمن گسترش حوزه واژگانی زبان فارسی برای تصحیح نسخ خطی دیگر و حل مشکلات متون کهن سودمند است. خصوصاً واژه‌های منحصر بفردی که در این آثار هستند به تحقیقات زبان‌شناسی و گونه‌شناسی نیز کمک می‌کند.

در این پژوهش واژه‌های قرآن خطی مترجم به شماره ۱۷۶۶ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی، بررسی شد و در بخش اول، چهار واژه ناشناخته که تنها در این نسخه به کار رفته یا فقط یک نمونه دیگر دارند، شناسایی شدند. امید است بعد از این با تصحیح دیگر ترجمه‌های کهن قرآن و تحقیقات زبان‌شناسی، اطلاعات بیشتری درباره این واژه‌ها به دست آوریم.

در بخش دوم این پژوهش، واژه‌های مهجور و منسوخ که به عنوان برابرنهادهای واژه‌های قرآنی در این نسخه به کار رفته از نظر ساخت و معنی بررسی شد و نمونه‌های کاربرد آنها از متون دیگر آورده شد.

- واژه‌های ناشناخته: ماسیابستگان (مَعْرُوشَاتِ، انعام ۱۴۱) احتمالاً از مصدر ماسایستن به معنی چفته بستن درخت مؤ. برمزست (اِسْتَزَلَّ، آل عمران ۱۵۵) احتمالاً از مصدر رمزیدن، رمزاندن یا رمزایستن به معنی لغزیدن. پرک پای (هَمَسًا، مریم ۹۸) به معنی صدای پا. رویجه (رِئَاءِ، انفال ۴۷) به معنی ریا و تظاهر.

- واژه‌های مهجور و کم‌کاربرد خاص: سورنده (مُتَّحِيزًا، انفال ۱۶)، خویشکاری (التَّعْفُفِ، بقره ۲۷۳) / خویشی کاران: مُحْصِنِينَ، مُحْصَنَاتٍ (نساء ۲۴ و ۲۵)

- واژه‌های مهجور و کم‌کاربرد مشترک: بونده دادار (اِنَّا لَمُؤْفُوهُمُ، هود ۱۰۹)، ورواره (الغُرَفَاتِ، سبأ ۳۷)، کالم (ثِيَابِ، تحریم ۵)، غریژن (حَمًا، حجر ۲۶ و ۲۸)، برغالیدن (يَنْزَعَنَّ، اعراف ۲۰۰)، شخولیدن (مُكَا، انفال ۳۵)، چفته کردن (يَغْرِشُونَ، نحل ۶۸) / چفته‌ها (عُرُوشِ، كهف ۴۲)، فرویش کاران (الْغَافِلِينَ، يوسف ۳)، انباردگی (بَطْرًا، انفال ۴۷) / انبارده کردیم (اَتَرَفْنَا، مؤمنون ۳۳)، تاپال (جُدُوعِ، طه ۷۱)، کاردو (طَلَعُ، شعراء ۱۴۸)، نواسگان (الاسْبَابِ، آل عمران ۸۴)، نبسگان (حَفْدَةً، نحل ۷۲)، نول (اَكْوَابِ، زخرف ۷۱)، گردامون (حَوْلِكَ، آل عمران ۱۵۹)، جُعل (خَرَجًا، كهف ۹۴)، بلایه‌کار (الْفَجْرَةَ، عبس ۴۲)، دو موی (كَهَلًا، آل عمران ۴۶)، لشن (صَرَّحُ مُمَرَّدًا، نمل ۴۴)، خازه (سُلَالَةٍ، مؤمنون ۱۲)، کوراب (سَرَابِ، نور ۳۹)، دست‌برنج (اَسَاوِرَ، كهف ۳۱)، لوره (جُرْفِ، توبه ۱۰۹)، نره آب

(سیل، سبأ ۱۶)، پی افتادن (لا یفقهون، منافقون ۳)، قزاگند (غواش، اعراف ۴۱)، سپری کردن (بَتَوَفَّهِنَّ، نساء ۱۵) / سپرانید تو را: تَتَوَفَّيَنَّكَ (رعد ۴۰) / سپری گردد سخنان خدای من: تَنفَذَ كَلِمَاتُ رَبِّي (کهف ۱۰۹) طبق ملاحظات مرحوم رجایی در حاشیه این نسخه و نظر استاد رواقی و با توجه به متون هم‌عصر، احتمالاً زمان پیدایش این ترجمه، قرن ششم هجری بوده است. اما از گونه زبانی آن نمی‌توان با قطعیت سخن گفت؛ هر چند شباهت‌های آوایی و واژگانی اش به گونه سیستانی مشهود است. گفتنی است فرهنگ دوسویه قرآن خطی ۱۷۶۶ که شامل تمام برابرنهاده‌های فارسی آن است، به زودی تقدیم جامعه ادبی خواهد شد.

۵. سپاسگزاری

در پایان از استادان بزرگوار جناب آقای دکتر علی رواقی، جناب آقای دکتر نعمت اله ایرانزاده و دوست عزیز سرکار خانم سارا اویسی که از نظرهای ارزشمندشان در به سامان رساندن این مقاله بهره جستیم، کمال سپاسگزاری و قدردانی را داریم.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

مراجع

۱. آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی فارسی، تهران، نی، چاپ نوزدهم: ۱۳۹۷.
۲. ابن منظور، سیری، علی، لسان العرب، بیروت، مؤسسه تاریخ العربی، ۱۸ جلد، چاپ دوم: ۱۹۹۲ م.
۳. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۸ جلد، ۱۳۸۱.
۴. پویان، مجید، در سایه سار ادب، جشن نامه دکتر علی سلطانی گردهارمرزی، یزد، نوین، ۱۳۹۷.
۵. تفلیمی، ابوالفضل حبیب بن ابراهیم بن محمد، قانون ادب، به اهتمام غلامرضا طاهر، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰ - ۱۳۵۱.
۶. جرجانی، حسین بن حسن، تفسیر گازر (جلاء الأذهان و جلاء الأحران)، تصحیح میر جلال الدین حسینی ارموی «محدث»، ۱۰ جلد، تهران، مهرآئین، ۱۳۷۸ ق. / ۱۳۳۷ ش.

۷. حسن دوست، محمد، فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۵ جلد، ۱۳۸۱-۱۳۹۳.
۸. خلیلی، کامیاب، فرهنگ مشتقات مصادر فارسی، تهران، کارنگ، ۱۰ جلد، ۱۳۷۸.
۹. دهار، قاضی خان بدرمحمد، دستورالاحوان، تصحیح سعید نجفی اسداللهی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹-۱۳۵۰.
۱۰. دهلوی، امیر خسرو، دیوان کامل امیر خسرو دهلوی، به اهتمام م. درویش، تهران، جاویدان، ۱۳۴۳.
۱۱. ذوالنور، رحیم، رفتار شناسی زبان فارسی، تهران، زوار، ۱۳۷۳.
۱۲. رواقی، علی، تفسیر قرآن پاک، مترجم ناشناس، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.
۱۳. رواقی، علی، ترجمه قرآن موزه پارس، مترجم ناشناس، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.
۱۴. رواقی، علی، فرهنگنامه بزرگ قرآنی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۵ جلد، ۱۴۰۱.
۱۵. رواقی، علی، قرآن قدس، تهران، مؤسسه فرهنگی شهید محمد رواقی، ۱۳۶۴.
۱۶. الزنجی السجزی، محمود بن عمر، مُهَدَّبُ الاسماءِ فی مُرَتَّبِ الحُرُوفِ والاشیاء، تصحیح محمدحسین مصطفوی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.
۱۷. سورآبادی (نیشابوری)، ابوبکر عتیق، تفسیر قرآن کریم، به اهتمام مجتبی مینوی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
۱۸. سورآبادی (نیشابوری)، ابوبکر عتیق، ترجمه و قصه‌های قرآن، به اهتمام یحیی مهدوی و مهدی بیانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۸.
۱۹. سیاح، احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین (عربی به فارسی): ترجمه المنجد، تهران، انتشارات اسلام، دو جلد، چاپ هشتم: ۱۳۸۷.
۲۰. طبری، محمد بن جریر، ترجمه تفسیر طبری، به اهتمام حبیب یغمایی، تهران، چاپخانه دولتی ایران، ۲ جلد، ۱۳۳۹.
۲۱. عماد بن محمد ثغری، طوطی نامه (جواهر الاسمار)، به کوشش شمس آل احمد، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲.
۲۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷.

۲۳. غزالی، محمد بن محمد، **احیاء علوم الدین**، ترجمه مؤید الدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران، علمی فرهنگی، ۴ جلد، ۱۳۵۱.
۲۴. فرخی سیستانی، ابوالحسن علی بن جولوغ، **دیوان حکیم فرخی سیستانی**، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابفروشی زوار، چاپ چهارم: ۱۳۷۱.
۲۵. فکرت، محمد آصف، **فهرست نسخ خطی قرآن‌های مترجم کتابخانه آستان قدس رضوی**، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۳.
۲۶. فخر مدبر، محمد بن منصور ملقب به مبارکشاه، **آداب الحرب و الشجاعه**، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران، اقبال، ۱۳۴۶.
۲۷. قریب، بدرالزمان، **فرهنگ سغدی**، تهران، فرهنگان، ۱۳۷۴.
۲۸. گروهی از نویسندگان: شهیدی، جعفر، معین، محمد، ...، **لغتنامه دهخدا**، مؤسسه لغتنامه دهخدا، ۱۵ جلد چاپ دوم از دوره جدید: ۱۳۷۷.
۲۹. لویکی، فضل الله عمید، **دیوان عمید**، به اهتمام نذیر احمد، لاهور، ۱۹۸۵ میلادی.
۳۰. متینی، جلال، **تفسیر قرآن مجید (نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبریج)**، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
۳۱. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، تهران، امیرکبیر، ۶ جلد، چاپ هشتم: ۱۳۷۱.
۳۲. نیبرگ، هنریک ساموئل، **دستورنامه پهلوی**، تهران، اساطیر، ۲ جلد، ۱۳۸۱.
۳۳. نیشابوری، قاضی معین الدین محمد بن محمود، **تفسیر بصائر یمینی**، تصحیح علی رواقی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۸.
۳۴. یاحقی، محمد جعفر، **فرهنگنامه قرآنی**، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۵ جلد، ۱۳۷۶.

برگی از نسخه خطی ۱۷۶۶ آستان قدس رضوی (ع)

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

برگی از نسخه خطی ۱۷۶۶ آستان قدس رضوی (ع)